

ІНСТИТУТ ПРОБАЦІЇ: окремі аспекти впровадження

Ілона Михайлова,

помічник Голови Верховного Суду України

Протягом століть було зроблено багато спроб довести, що милосердя ефективніше за суворість, що турбота про окрему особу має позитивні результати для всього суспільства.

Пріоритетним напрямом державної правової політики щодо реформування кримінальної юстиції та кримінально-виконавчої системи видається запровадження спеціальних процедур ювенальної юстиції, яка нині поширена у державах – членах Європейського Союзу. Це дасть змогу враховувати права та інтереси неповнолітніх, які вступили у конфлікт із законом [1, с. 193]. У рамках системи ювенальної юстиції здійснюються програми, проекти та заходи соціального, педагогічного і медичного характеру, спрямовані на запобігання правопорушенням неповнолітніх, реабілітації дітей [2, с. 10]. Одним із напрямів розвитку такого виду юстиції є пробація. У зв'язку з цим виникає необхідність сформулювати її визначення та дати характеристику окремим кримінально-правовим заходам, що вживатимуться в межах реалізації зазначеного кримінально-правового інституту. Крім того, доцільним є аналіз зареєстрованих суб'єктами законодавчої ініціативи у листопаді 2008 р. проектів законів стосовно гуманізації кримінального законодавства України; необхідно також визначитися щодо можливості впровадження інституту пробації як одного із засобів запобігання порушенням закону, у тому числі неповнолітніми, без скасування інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Кримінальний кодекс (далі – КК) України 2001 р. передбачає нарівні з новими видами покарань без ізоляції від суспільства засуджених інститути, засновані на випробуванні порівняно менш небезпечних злочинців в умовах їх звільнення від відбування покарання. У КК України передбачені такі різновиди системи випробування неповнолітніх засуджених, як звільнення від відбування покарання з випробуванням або із застосуванням примусових заходів виховного характеру (статті 75, 105 КК України), умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (ст. 107 КК України).

Цінність випробування, поєднаного із заходами нагляду за неповнолітніми засудженими, полягає в тому, що відносно винних у злочинах невеликої та середньої тяжкості воно гуманніше та доцільніше, ніж покарання у виді обмеження або позбавлення волі. Очевидно, що

ефективне застосування кримінально-правових заходів без ізоляції неповнолітніх засуджених від суспільства дозволило б значною мірою забезпечити економію бюджетних коштів та їх спрямування на соціальні потреби.

Застосування звільнення від відбування покарання із випробуванням і суміжних засобів впливу могло б сприяти більш успішному індивідуальному запобігання злочинів невеликої та середньої тяжкості. Крім того, слід враховувати, що зменшення кількості засуджених, які направляються в установи виконання покарань у виді обмеження або позбавлення волі, певною мірою сприятиме поліпшенню морального клімату в суспільних відносинах.

Разом із тим є значимою проблема вдосконалення випробувального нагляду та подальшої імплементації міжнародних стандартів поводження із злочинцями, які не ізольовані від суспільства, в норми кримінального законодавства України.

Юридичною наукою радянського та пострадянського періоду досліджувалися проблеми соціального контролю як ефективного засобу запобігання та профілактики злочинів, насамперед неповнолітніх. Було доведено, що в усіх випадках соціально-контрольні функції суспільства з тією чи іншою інтенсивністю поширюються на діяльність особи, її поведінку в побуті та громадських місцях. Обсяг впливу на особу, межі правообмежень і додаткових обов'язків для особи під час застосування кожного виду соціального контролю у сфері профілактики злочинів залежить від ступеня суспільної шкідливості або небезпечності правопорушника [3, с. 131–132]. Іншими словами, суспільство в особі державних органів або громадських організацій випробовує осіб, які характеризуються протиправною поведінкою.

Отже, в широкому сенсі є можливим розуміння інституту пробації як форми соціально-правового контролю, що об'єднує заходи виховного впливу на злочинців, які знаходяться на волі в умовах випробування.

За визначенням юридичної енциклопедії пробація (лат. *probatio* – проба, випробування) – це вид покарання у Великобританії, США, яке полягає у накладенні певних обмежень на здійснення засудженим своїх прав і свобод, встановленні спеціального нагляду за його поведінкою [4, с. 146]. У деяких країнах інститут пробації визначено як систему заходів, що застосовується до правопорушника як виховні

методи замість порушення кримінальної справи або позбавлення волі. Таким чином, у законодавстві зарубіжних держав інститут пробації визначається як вид покарання або вид звільнення від відбування покарання із випробуванням.

Під пробацією також розуміють умовне невиконання призначеного покарання або умовне не призначення покарання із поміщенням засудженого на певний термін під індивідуальний нагляд посадової особи (офіцера пробації, агента, помічника тощо), яка здійснює контроль за поведінкою піднаглядного, виконанням ним певних обов'язків та умов пробації, забезпечує проведення виправного курсу [5, с. 29–62].

Вітчизняний інститут звільнення від відбування покарання з випробуванням відрізняється від інституту пробації в деяких зарубіжних країнах тим, що працівники служб пробації) на відміну від працівників української кримінально-виконавчої інспекції), починають вживати заходів щодо ресоціалізації особи на стадії досудового процесу (коли забезпечується підготовка матеріалів, що характеризують особу правопорушника, надаються рекомендації суду щодо призначення виду покарання), а також проводять соціально-психологічну роботу із засудженими з широким залученням державних і громадських інституцій. Ця функція дає можливість суду отримати додаткову інформацію про злочинця, що потрібна працівникам служби пробації для розроблення програми ресоціалізації злочинця, якщо йому призначать альтернативний вид покарання. Якщо ж його буде засуджено до позбавлення волі, то дані про нього стануть основою програми виховного впливу на нього у виправному закладі.

Концепцією реформування кримінальної юстиції України, затвердженою Указом Президента України від 08.04.2008 р. № 311, передбачено, що для забезпечення суду інформацією про соціальну характеристику особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину, з метою визначення запобіжного заходу або міри чи виду покарання має діяти служба пробації, що повинна готувати та надавати суду матеріали соціально-обстеження особи із своїми рекомендаціями.

Сутність пробації полягає у випробуванні певних категорій злочинців спеціальними юридичними обов'язками, поєднаними з наданням їм різної допомоги реабілітаційного характеру. Пробація має на меті ефективно виправлення засуджених і зведення до мінімуму кримінального рецидиву.

До функцій інституту пробації належать:

- підготовка соціально-психологічної характеристики неповнолітнього правопорушника для суду, що передбачає вивчення спеціалізованими допоміжними соціальними службами особи злочинця, який притягується до кримінальної відповідальності, та надання відповідних рекомендацій щодо обрання відповідного виду покарання;

- підготовка рекомендацій про призначення адекватного заходу впливу виховного та профі-

лактичного характеру на неповнолітнього правопорушника;

- запобігання вчиненню повторних правопорушень шляхом надання соціально-психологічної підтримки неповнолітнім правопорушникам;

- нагляд за правопорушниками під час виконання альтернативних видів покарань і надання їм соціальних послуг (це включає координацію дій установ з питань працевлаштування й охорони здоров'я для сприяння соціальній адаптації та реінтеграції порушника);

- надання допомоги потерпілим від злочинів і сприяння у налагодженні діалогу між потерпілим та злочинцем.

Вагоме значення має проведення відповідної роботи у сім'ї правопорушника, передусім неповнолітнього. Однак впровадити пробацію лише відносно неповнолітніх правопорушників неможливо без існування загальної системи пробації.

Загалом пробація є складною системою кримінально-правових заходів, що не пов'язані із позбавленням волі, спрямованою на збереження цілісності особистості порушника та недопущення її остаточної руйнації в умовах обмеження або позбавлення волі, зменшення ризику скоєння повторних злочинів тощо. Як свідчать дослідження зарубіжних експертів, саме інституту пробації, її різновидам та модифікаціям приділяють багато уваги теоретики; саме цей інститут знаходить широке застосування в практиці багатьох держав (оскільки проблеми, пов'язані із виконанням покарання, носять універсальний характер, потребують вивчення та вирішення будь-якою державою незалежно від рівня її економічного та соціально-політичного розвитку).

За останні роки органами державної влади, науковцями й окремими громадськими організаціями в Україні зроблені істотні кроки щодо реалізації державної політики у сфері кримінальних і кримінально-виконавчих відносин, у тому числі стосовно неповнолітніх, впровадження пробації, реформування пенітенціарної системи, зокрема кримінально-виконавчої служби, тощо; прийняті нормативно-правові акти у зазначених сферах, а також суб'єкти законодавчої ініціативи внесли до парламенту декілька проектів законів стосовно гуманізації кримінального законодавства, у тому числі шляхом запровадження пробації. З огляду на це виникла необхідність проаналізувати альтернативи запровадження інституту пробації в нашій державі.

У листопаді 2008 р. народний депутат України В. Швець вніс до парламенту проекти законів «Про пробацію» (реєстр. № 3412) та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гуманізації кримінального законодавства та організаційно-правових передумов впровадження пробації)» (реєстр. № 3413). Під пробацією в проектах розуміють систему наглядових, соціальних, виховних і профілактичних заходів, які застосовуються за рішенням суду до осіб, обвинувачених або визнаних су-

дом винними у вчиненні злочинів невеликої або середньої тяжкості.

На нашу думку, вжиття наглядових заходів стосовно осіб, обвинувачених або визнаних судом винними у вчиненні злочинів невеликої або середньої тяжкості, є неприйнятним виходячи із змісту терміна «нагляд». Загалом це питання не знайшло вирішення в законодавстві України.

Нагляд або державний нагляд – це вид державного контролю із забезпечення законності, дотримання спеціальних норм, виконання загальнообов'язкових правил, що містяться у законах і підзаконних актах. Розрізняють судовий, прокурорський, конституційний нагляд та окремі види адміністративного нагляду (санітарний, пожежний, екологічний, гірничо-технічний тощо) [6, с. 10]. Отже, вжиття наглядових заходів, що передбачені цими проектами є необґрунтованим і суперечить ст. 61 Конституції України.

Згідно із ст. 3 Конституції України людина, її життя та здоров'я, а також безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Основним обов'язком держави є утвердження та забезпечення прав і свобод людини. Особа, яка вчинила правопорушення або злочин, притягається до відповідальності у порядку, встановленому законом. За наявності достатніх підстав їй вироком суду призначається відповідне покарання. Однак згідно з вимогами ч. 2 ст. 50 КК України покарання має на меті кару, виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Тому, на нашу думку, застосування заходів пробації з метою забезпечення суспільства від осіб, до яких її застосовано, є неправильним.

Вважається неприйнятним наділення служби пробації згідно із згаданими проектами надвідомчими повноваженнями, зокрема щодо координації діяльності всіх органів державної влади та неурядових організацій, на які покладатимуться завдання стосовно соціальної адаптації осіб, які звільнилися з установ виконання покарань. Невизначенням є також правовий статус працівників служби пробації, зокрема не встановлено їх освітній і віковий ценз тощо.

Убачається юридично необґрунтованим те, що вказаними проектами в українське законодавство запроваджується пробація як підстава для звільнення від кримінальної відповідальності та як вид покарання й умовно-дострокового звільнення від відбування покарання односторонньо. Це стосується і положення проекту закону про те, що суддя зобов'язаний враховувати рекомендації служби пробації під час проведення судового слідства. Така вимога суперечить ст. 323 Кримінально-процесуального кодексу (далі – КПК) України. За цією нормою права суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом.

Разом із тим прогресивною є ідея впровадити підготовку досудових доповідей, що містили

б відомості про особу обвинуваченого (підсудного), подію та наслідки злочину тощо. Така інформація була б дуже корисною, допомагала б слідчому та/або судді під час вивчення обставин у справі.

Крім того, деякі правознавці пропонують створити при судах інститут штатних соціальних працівників, які б здійснювали підготовку справи щодо неповнолітнього до судового розгляду. Ці працівники мають здійснювати функцію посередництва, збирати матеріали про умови життя та виховання неповнолітнього, підтримувати зв'язки із органами соціального захисту, опіки та піклування, медико-психологічними центрами тощо [7, с. 12].

Окремі дослідники вважають, що суттєву допомогу судді в частині вивчення психологічних особливостей особи неповнолітнього, соціального та виховного середовища підлітка, встановленні причин та умов вчинення ним злочину, вжитті заходів і координації дій органів системи профілактики з їх усунення, запобігання вчиненню правопорушень підлітком у майбутньому має надавати помічник із функціями соціального працівника [8, с. 4].

Існують спроби практиків запровадити інститут пробації в кримінально-процесуальну діяльність суду шляхом залучення до участі у кримінальних справах про злочини неповнолітніх працівників кримінально-виконавчих інспекцій, на яких покладалася б функція більш повного вивчення соціальних і психологічних характеристик осіб, які вчиняли злочини. Кінцевою метою цього є сприяння формуванню позиції судді щодо шляхів виправлення особи та запобігання вчинення нею нових злочинів, а також досягненню принципу індивідуалізації покарання, застосування покарання, не пов'язаного з ізоляцією від суспільства. Так, апеляційним судом Автономної Республіки Крим за завданням Центру суддівських студій з метою дослідження ефективності співпраці судових органів та органів кримінально-виконавчої служби, а також доцільності створення служби пробації та відновного правосуддя в Україні в III–IV кварталі 2007 р. узагальнено практику впровадження елементів пробації в діяльність судів Автономної Республіки Крим.

Проте вважається неприйнятним покласти функцію підготовки досудових доповідей на кримінально-виконавчу інспекцію з огляду на те, що це суперечить встановленим законодавцем завданням діяльності вказаної служби щодо здійснення єдиної державної політики у сфері виконання покарань (ст. 1 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»). Крім того кримінально-процесуальним законом України не позначено представників кримінально-виконавчої інспекції як учасників процесу. Статтею 442 КПК України встановлено, що суд вправі викликати в судові засідання представників служби у справах дітей і міліції у справах дітей. Цією ж нормою на представника служби у справах дітей покладено право висловлювати думку з приводу

найбільш доцільної форми перевиховання підсудного. Аналогічне положення містить проект КПК України, розроблений Національною комісією із зміцнення демократії та утвердження верховенства права.

Згідно із ст. 5 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» обов'язки проводити роботу щодо запобігання правопорушенням дітей, виявлення причин та умов, що сприяють порушенню ними закону, ведення обліку правопорушників, які не досягли 18 років, відвідування таких осіб за місцем їх проживання, навчання, роботи, проведення бесід із їх батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками), а також здійснення заходів соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк, та інші обов'язки покладені на кримінальну міліцію у справах дітей.

Отже, на нашу думку, доцільніше оптимізувати роботу кримінальної міліції у справах дітей у напрямі проведення профілактичної, соціальної, виховної, психологічної роботи з дітьми щодо виявлення схильності неповнолітнього до протиправної поведінки та проведення відповідної превентивної роботи, як основних запобіжних заходів щодо дитячої злочинності в країні [9, с. 11].

Народний депутат О. Фельдман у листопаді 2008 р. вніс на розгляд до парламенту проект закону щодо гуманізації кримінального законодавства шляхом запровадження пробації (реєстр. № 3413-1). Однак суттєвим недоліком зазначеного проекту є відсутність визначення пробації, що позбавляє можливості зрозуміти сутність запропонованого кримінально-правового інституту. Проектом пропонується суперечливий порядок звільнення від покарання із застосуванням заходів пробації. Проте ця позиція є необгрунтованою, оскільки питання про звільнення від покарання вирішується судом при постановленні вироку (п. 6 ч. 1 ст. 324 КПК України). Крім того, незрозуміло, яким саме процесуальним документом має вирішуватися судом питання про застосування заходів пробації. Іншими словами, цей проект також потребує доопрацювання.

Слід констатувати відсутність єдиного законодавчого та теоретичного підходу щодо місця та ролі пробації в кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві України. Нагальним є розсудливий і критичний аналіз зарубіжного досвіду, запозичення його позитивних надбань з науково обгрунтованою адаптацією до сучасних умов і вимог розвитку українського суспільства. Вважаємо доцільним на законодавчому рівні дати визначення терміна «пробація», конкретизувати завдання цього кримінально-правового інституту, визначити правовий статус його суб'єктів тощо. Слід за-

значити, що в Україні відсутня така ефективна система профілактичної та соціально-адаптаційної роботи із неповнолітніми засудженими, як у Західній Європі та інших зарубіжних країнах, а без неї запровадження пробації є сумнівним.

В Україні дійсно існує потреба у створенні нової або реформуванні існуючої служби, яка б за дієвої підтримки держави та із широким залученням інститутів громадянського суспільства, із використанням комплексу виховних методик, інструментів, програм вживала б соціально-правових, психологічних, педагогічних заходів впливу та контролю за поведінкою дітей, починаючи з появи певних негативних ознак у їх поведінці, що свідчать про їх можливу схильність до вчинення суспільно небезпечних і шкідливих діянь. Важливим було б закріпити за такою службою здійснення підготовки соціальних і психологічних характеристик неповнолітнього правопорушника для суду, окрім проведення роботи із дітьми на стадії виконання покарань стосовно них.

Дослідження та вивчення перспектив запровадження інституту пробації у подальшому може здійснюватися також у напрямі розмежування у вітчизняному кримінальному законодавстві категорій кримінально-караних діянь, за вчинення яких доцільно було б застосовувати заходи соціального та виховного характеру, що входять до складу цього інституту.

Література

1. *Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку* / За ред. Ю. Г. Рубана. – К., 2008.
2. *Соболева Л. А.* Ювенальная юстиция как основа системной помощи несовершеннолетнему, находящемуся в трудной жизненной ситуации // *Российская юстиция.* – 2009. – № 2.
3. *Игошев К. Е., Шмаров И. В.* Социальные аспекты предупреждения правонарушений (проблема социального контроля). – М., 1980.
4. *Юридична енциклопедія: В 6 т.* – К., 1998. – Т. 4.
5. *Впровадження альтернативних видів кримінальних покарань в Україні* / За ред. О. В. Беци. – К., 2003.
6. *Юридична енциклопедія: В 6 т.* – К., 1998. – Т. 4.
7. *Мартинювич И. И.* Создание ювенальной юстиции в Республике Беларусь – требование времени // *Перспективы создания ювенальной юстиции в Республике Беларусь* / Под ред. Г. М. Леоновой. – Минск, 2004.
8. *Ткачев В. Н.* Специализация судей по делам несовершеннолетних как модель будущего ювенального суда в России (опыт Ростовской области) // *Российская юстиция.* – 2007. – № 9. – С. 2–5.
9. *Нормативно-правові аспекти ювенальной юстиції* / За ред. Ю. А. Луценка, С. Б. Павлової. – К., 2008. – Вип. 2.

